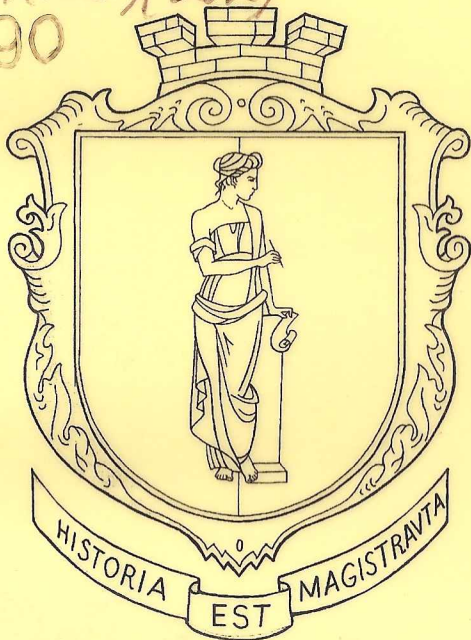

94(100)/082)
190

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 1

Література

1. Барг М.А. Эпохи и идеи: становление историзма. – М.: Мысль, 1987
2. Барг М.А. Шекспир и история.- М.: Наука, 1979.
3. Гуревич А.Я. Средневековый купец // История. – 1999. - № 38.
4. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / Под ред. Л.М. Брагиной. - М.: Высшая школа, 1999.
5. Материалы Всероссийского научно-методического совещания «Проблемы методологии исследования, инновационные подходы и координация научно-образовательной деятельности в преподавании истории в высшей школе // Новая и новейшая история.- 2003. - № 3.
6. Немилев А.Н. Эпоха Возрождения в периодизации европейской истории // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. - С.-Пб.: Из-во С.-Петербургского ун-та, 1996.
7. Ортега-и-Гассет Х. Вера и разум в сознании европейского средневековья // Человек. - 1992.- № 2.
8. Ортега-и-Гассет Х. Человек в XV веке // Человек. - 1992.- № 3.
9. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. – Минск: ООО «Попурри», 1998.
10. Чубарьян А.О. Историческая наука в России к началу XXI в. // Новая и новейшая история. – 2003.- № 3.
11. Шекспир В. Пьесы. Сонеты. - К., 1976.

МОСКАЛЕНКО В.Г.
*доцент, кандидат
 історичних наук*

РОЗВИТОК ЕЛЕМЕНТІВ ДЕМОКРАТІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XI – XVIII ст.)

Століття, що минуло, було епохою грандіозних випробувань, яких зазнали основоположні цінності й принципи існування людської цивілізації. Водночас можна стверджувати, що саме завдяки цим цінностям, віри у них людство витримало буремні, злетні періоди свого розвитку.

Серед таких ключових цінностей однією з головних, безумовно, є демократія. Для одних – це символ віри, непересічний ідеал, для інших – ледь не головна причина всіх негараздів. Зрозуміло, що важко знайти істину у крайнощах. Та очевидно, що демократичні форми є конструктивними і рятівними, а прихиль-

ність до гуманістичних ідеалів надихає мільйони людей на побудову громадянського суспільства.

Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. в країнах Західної Європи та Північної Америки, упродовж XX ст. поширився в планетарному масштабі.

Становлення демократії в країнах сучасного світу відбувається під могутнім впливом складних та неоднозначних процесів глобалізації, які мають як своїх палких прихильників, так і не менш затятих противників.

Явища глобалізації викликають ланцюг послідовних процесів, що мають як позитивні, так і негативні наслідки.

Незважаючи на суперечливий вплив глобалізації на політику, поки що у світі розгортається всесвітній процес переходу до демократії. Він відбувається нерівномірно з припливами і відпливами, які поширюються на якусь одну країну або охоплюють низку країн, де в один і той же час починають активно розвиватися демократичні структури.

Науковці відзначають, що перша хвиля демократизації (1820-1929 рр.) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки.

Друга хвиля демократизації (1942-1962 рр.) характеризувалася перемогою над фашизмом, розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнилися від політичної та економічної залежності, включно з процесом певної демократизації у деяких з них.

Така хвильова пульсація демократизації у світовій теорії та практиці дала поштовх розвитку концепції "третьої хвилі демократизації", яка була викладена у ряді публікацій американським вченим С.Хантінгтоном. У його працях підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а "хвиля демократизації" визначається як "сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу.

Дослідники дискутують з приводу національних та історичних особливостей демократизації, часових рамок і кількості країн, що стали демократичними під час першої, другої та третьої хвилі демократизації, проте, вони сходяться в думках, що головним у цих хвилях є поява і випробування сучасних інституціональних ознак демократії: парламентаризму, багатопартій-

них систем, загального виборчого права, розподілу влади тощо.

Кожна хвиля демократизації зумовлювалася дією сукупності факторів.

Важливим здобутком третьої хвилі демократизації є її теоретичне узагальнення, що втілилось у концепцію демократичного переходу, яка пояснює умови, стадії та дає класифікацію типів трансформації сучасних недемократичних режимів у напрямі до демократії.

Третя хвиля демократизації, яка розпочалася у 1975 р. і триває донині ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії, охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Комуністичні режими зазнали краху спочатку в Південній та Центрально-Східній Європі, а потім і в республіках Радянського Союзу.

Системна криза радянського ладу вичерпалася з ліквідацією його політичного режиму.

Визначальним напрямком суспільно-політичного життя України став процес розбудови незалежної держави. Процес суперечливий, неоднозначний в своїх оцінках, сповнений драматизму, злетів і падінь. Проголошення 24 серпня 1991 року Акту незалежності супроводжувалося майже загальною ейфорією і майбутнє сприймалося в рожевих тонах, як перехід до демократичного суспільства, хоча дійсність виявилася дещо іншою. На початкових стадіях переходу було спрощене уявлення про можливості демократичних змін у країнах, де раніше панували комуністичні режими. Певні ілюзії поділяли як політичні еліти цих держав, так і представники політичного істеблішменту на Заході. Вважалося, що на всі ці перетворення знадобиться близько 5 років, після чого розпочнеться поступова консолідація демократичних режимів.

З. Бжезінський на всі фази посткомуністичної трансформації виділяв від 9 до 30 років, визнаючи послідовність змін у політичній, правовій, економічній сферах.

Як і будь-якому іншому переходові до демократії, посткомуністичній трансформації притаманна постановка мети лібералізації й демократизації та наявність певного руху в їх напрямі. Ймовірність успішного завершення переходу залежить як від специфічних умов окремих країн, так і від особливостей посткомуністичного переходу.

Більшість проблем, що виникали у країнах посткомуністичного переходу, були притаманні й Україні. Найбільш негативний вплив в українській державі справив спосіб трансформації, вимушеної адаптації старих політичних еліт до необхідності здійснення реформ; склад, професійні та моральні якості політичних лідерів.

Переважна частина політичної еліти України демонструвала доволі високий ступінь відданості старому режиму. І в наступний час вона частково зберегла свої переконання, певною мірою маскуючи їх заради пристосування до нових умов. Власні інтереси не спонукали цю групу до запровадження радикальних змін, проте, вибудовані нею відносини поки що не є усталеним політичним режимом.

Водночас труднощі переходу до демократизації зумовлені низкою особливостей історичного шляху України та соціально-культурних рис її громадянства. На одне з перших місць варто поставити відсутність національного досвіду державотворення. Через відсутність власної держави в Україні не сформувалися групи підготовлених реформаторів, здатних пропонувати моделі розвитку й спонукати суспільство до їх обговорення і якнайшвидшого впровадження.

Крім цього, належність українського народу до різних держав у минулому затримала формування національної єдності та самосвідомості, поглибила відчуття меншовартості. Домінування ж комуністичної ідеології впродовж семи останніх десятиліть перед здобуттям незалежності сформували конфронтаційну політичну культуру з притаманними їй рисами етатизму й еталітаризму.

Сучасний стан України з точки зору політичного режиму - це звичайна в рамках авторитаризму плюралізація (на противагу звичному для нас монізму) суспільного життя, яка стала початком демократичних зрушень. Відновлення природних плюралістичних засад суспільного життя в ході запеклої, часом брутальної боротьби за владу, або вплив на неї, що відбувається в умовах загальної соціально-економічної й політико-духовної кризи, є частиною великого процесу модернізації в світі.

Таким чином, демократія - це продукт спектра певних еволюційних змін. Творення незалежної України створило умови для радикальних демократичних перетворень у суспільстві та державі. Утвердження ж демократії вимагатиме не років, а десятиріч еволюційного розвитку.

Звертання до проблем демократизації суспільного життя вимагає уточнення: якому смислу і змісту в її тлумаченні надається найбільшого значення. Традиційно демократія передбачає різні моделі політичного управління. Українсько-швейцарський вчений Б. Гаврилишин визначає такі моделі демократичного управління: безпосередня демократія; представницька; конституційна; соціальна або економічна; тоталітарна.

Проте, на думку вчених, ця класифікація не є достатньою для розуміння сутності політичного управління або політичного режиму, тому має дискусійний характер.

Демократія багатовимірна і має величезний набір принципів, вироблених в ході її історичного розвитку. До того ж різні покоління людей неоднозначно сприймають її. Одні ототожнюють демократію зі свободою, інших привертає в ній утвердження принципів соціальної справедливості, рівності між громадянами. Якщо ж акцентувати увагу на соціально-політичних аспектах, то в цьому випадку на перший план виступає питання влади і демократія цікавить нас як народовладдя. Демократичність держави та суспільства визначається досягнутим рівнем розвитку влади народу. З правової точки зору - це означає приналежність усієї суспільної влади народові, вільне здійснення останнім своєї волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини й громадянина. Тобто, мова йде про класичне визначення і сприйняття демократії як влади народу, здійснюваної самим народом і в інтересах народу.

Об'єктом дослідження даної роботи є політична спадщина Київської Русі демократичні традиції козацько-гетьманської доби та демократизм української суспільної думки XIX ст.

Предметом дослідження автор обрав проблему розвитку елементів демократії в XI-XIX століттях на теренах сучасної України.

Новизна роботи полягає в тому, що в ній досліджуються елементи демократичних засад в свідомості і культурі українського народу, їх відображення в політичних доктринах та суспільній думці.

Ефективне впровадження демократичних інститутів у сучасній Україні потребує об'єктивного аналізу елементів демократії в свідомості і культурі українського народу, їх відображення в політичній думці та державницькій традиції. Створений істориками XIX початку XX ст. романтизований міф про "одвічний демократизм" української нації, не дозволив досягнути устої багатовимірності й суперечності політичної практики впродовж століть.

За будь-яких обставин розвитку держави і суспільства корисно звертатися до уроків минулого.

На порозі третього тисячоліття вийшло ряд публікацій з проблем розвитку демократії на українських землях, які об'єктивно з сучасних методологічних позицій висвітлюють пройдений нашим народом історичний шлях [4,8,9,10,14]. Незважаючи на значну роботу дослідників, питання розвитку демократичних засад на українських землях (XI-XIX ст.) висвітлені недостатньо.

Актуальність роботи забезпечується тим, що неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення інститутів демократії є запорукою не повторення помилок минулого, становлення дійсного народовладдя, яке повинно реалізуватись в дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

В суспільно-політичному житті країни, що будують громадянське суспільство, важливу роль відіграє інститут демократії. Публічний і політичний характер демократії задається насамперед, волевиявленням народу, що реалізується у найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згуртовані в систему.

Загальновідомо, що виборча система – це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення тієї чи іншої виборчої системи та інституту виборів є наслідком історичного, суспільного, економічного розвитку країни, традицій політичної культури, розстановки соціальних груп.

Розвиток та становлення демократичних засад в Україні порівняно з країнами Заходу має свою специфіку.

Історичні факти переконливо свідчать, що український народ протягом кількох століть мав свою державність, відстоював і боровся за її відродження та збереження.

Трагедія українських об'єднань полягала в тому, що впродовж віків змінювалась їх територія, на якій співіснували різні країни. Природний самотутній шлях українського народу немовби зникав на тлі загальних подій у тюремному житті Росії та Польщі, згодом Австро-Угорщини, пізніше Румунії, Чехословаччини, врешті - СРСР. Історія України виглядала низькою до минулого цих країн, які володіли її землями.

Перервність державницького процесу, чергування в українській історії політичного піднесення і занепаду зумовлювали „хвилеподібність” розвитку демократичних традицій. Злети демократичної думки та спроби втілити їх досягнення у демократичну практику припадали на епохи визвольних змагань та зростання суспільної активності.

В умовах тотального зубожіння, безправ'я українського народу, тривалої відсутності власної державності і панування інонаціональних авторитарних режимів концепція демократизації та ліберальних прав і свобод видавалися утопічними і не мали справжньої підтримки. Лише коли розгортався процес соціальної емансипації і форми національної державності набували реальних обрисів, демократичні ідеї знаходили суспільний резонанс і переходила у площину практичної реалізації.

Незважаючи на несприятливі історичні умови й відставання України від світових здобутків демократії, у переломні періоди історії, часи небувалого відродження і політичного піднесення українське суспільство засвоювало, розвивало, а часом і застосовувало на практиці демократичні ідеї своєї епохи. Український народ проявив свободолюбність, повагу до людської гідності і значну міру демократизму. Він ніколи не полишав свідомості своєї спорідненості з вільним світом і прагнення активної політичної творчості в контексті прогресу європейської цивілізації.

Демократія на теренах сучасної України існувала ще до виникнення держави. Елементи демократії спостерігаються, зокрема, у слов'янських племен. Провід у цих племенах належав, "кращим" людям, які обиралися. Це були переважно представники визнаних родів, що здобули пошану своєю діяльністю. Вони збиралися на "віче" - ради, де вирішували питання життя племені, війни та миру.

Практика ранніх племінних союзів, породжена родоплемінним устроєм життя, знайшла відбиток, на думку деяких дослідників, в певних рисах державного ладу, звичаїв та права Київської Русі. Це схильність до індивідуальної свободи, народовладдя у публічному житті (віче, вибір князя та укладання договору з ним), існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування, зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави) тощо [1,106]. Однак ці романтизовані уявлення виглядають дещо спрощеними у світі сучасної історичної науки.

Київська Русь, як державне утворення, зазнавало впливу західної і східних цивілізацій. Останні мали патримоніальний характер, за якого державна влада, економічні ресурси - все було монополією князя, який управляв суспільством за допомогою бюрократичного апарату. За княжої доби Русь не змогла створити стабільної еліти, яка здатна була виконувати владні функції. Князь концентрував у своїх руках усю законодавчу та адміністративну владу.

З утворенням і зміцненням Київської держави елементи демократії набули загального характеру, хоча публічна влада в Київській Русі ще не мала парламентських форм.

Останнім часом піддано перегляду погляди істориків на соціальну природу та роль віча: про його екстраординарність та навпаки - демократизм. Застосувавши нові методи аналізу джерел, що описують суспільне життя в районах Київської Русі, Т. Вілкул дійшла висновку, що віча, як такі, не були подіями, що носили суто демократичний характер. Вони, згідно з літописною традицією того часу, використовувались для оцінки певних політичних колізій, акцентували увагу на проявах нелояльності до князя тощо. Склад віча у більшості випадків був сталим, а судячи зі свідчень джерел про місткість площ, на яких вони відбувались, та деяких інших фактів, навряд чи могли мати всенародний характер. Дослідниця стверджує, що у вічах брала участь насамперед соціальна верхівка суспільства: бояри, частина отроків та людей - купців, дружинників.

Погоджуючись з думкою автора, можна констатувати, що в кращому випадку віче було певним корективом княжо-дружинного управління, але не являлось самостійним органом демократичного суспільства.

Елементи демократизму, згідно з сучасним розумінням істориків, у суспільно-політичній практиці Київської Русі були невиразні. Демократичний потенціал держави залишався незначним навіть тоді, коли Галицько-Волинське князівство перетворилося на могутню державу, модель управління якої відповідала тогочасним європейським зразкам, а суспільне життя з часом акумулювало елементи магдебурзького права та західної юридичної практики.

Політична думка епохи становлення й розвитку давньоруської держави зафіксована у таких визначних пам'ятках культури, як "Руська Правда" Ярослава Мудрого (1015-1016 р.), "Слово про закон і благодать" Митрополита Іларіона (1037-1050 р.), "Ізборник" Святослава Ярославича (1076 р.), "Повчання дітям" Володимира Мономаха (1099 р.), "Повість минулих літ" (1113 р.), "Слово о полку Ігоревім" (1185 р.), "Слово про загибель Руської землі" (1230 р.) та інші.

Ці твори є джерелом для поглиблення знань про реальний процес суспільно - політичного життя наших пращурів. Вони вказують на ті давні витоки української ментальності й культури, що дійшли до нас крізь віки. Для суспільно-політичної думки часів Київської Русі характерні патріотизм, гуманізм, демократизм, уболівання за біди, що випали на долю країни у зв'язку з міжкняжими розбратами, татарською навалою та іншими трагічними подіями. Однак, на нашу думку, немає підстав вести мову про систематичний розвиток у Київській Русі політичної і правової історії. Як і в більшості середньовічних держав в ній було відсутнє науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, народовладдя тощо. Вживання терміна "політика" стосовно процесів, що відбувалися у Київській державі, дуже умовне: політики у її демократичному розумінні в ній не існувало. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке спиралося передусім на силу, а не на право. Ні християнство, навіть не мораль, а тим паче не правові норми не стали на Русі тісною основою, яка б забезпечила стабільне функціонування великої держави на демократичних засадах.

У XIV-XVI ст. Західна Європа переживала епоху відродження, яка характеризувалася звертанням до античної культури, що перепліталось з національним відродженням, секуляризацією суспільної свідомості, прагненням людей до активного і творчого життя. Ренесансна доба посилювала інтерес до світоглядно-філософських проблем, утверджувала гуманістичні погляди на політику. У політичній теорії на перше місце виходить держава, що стає джерелом морального життя людей. У новій світовій державі гуманістична політика обмежується правом. Ця визначальна засада набула неперехідного значення для наступних століть: у XVII-XVIII ст. Вона трансформувалась у концепцію правової держави і розподілу влад, яка стала фундаментом для інтенсивного розвитку європейської політики аж до сьогодення.

Розвиток подій на українських землях мав свою специфіку. З XIV ст. більша частина українських земель перебувала у складі Великого Литовського князівства, а згодом - Речі Посполитої. Напередодні Люблінської унії 1569 р. розпочалося форсоване копіювання - так званої шляхетської демократії, за якої королівська влада обмежувалася двопалатним сеймом та постійно діючою королівською радою, а шляхті гарантувалися громадянські права і свободи. Українська аристократія пішла шляхом пристосування до існуючої структури Речі Посполитої і сприйняття цінностей польсько-шляхетської політичної культури.

"Вестернізація" українських земель внаслідок їх входження під юрисдикцію Польської Корони мала суперечливі наслідки. Зростала можливість для західних впливів Ренесансу й Реформації, а також для проникнення польського землеволодіння, національно-релігійних утисків і втрат українською елітою національної ідентичності.

Починаючи з XV ст. в українських землях спостерігається стрімкий прогрес культури і освіти. Українські гуманісти І. Верещинський, М.Смотрицький, Н. Сакович, І. Потій, С.Почаський внесли великий внесок у загальноєвропейську скарбницю гуманістичної думки.

До рівня здобутків західноєвропейської політики правової думки підносяться постулати визначного українського мислителя ренесансної доби С.Оріховського - Роксалана, який одним із перших у Європі у "Наученні" розпочав розробку ідеї природного права.

Розвиваючи теорію природного права людини, одстоюючи принцип розмежування гілок державної влади та упорядкування їхньої діяльності за допомогою права, С. Оріховський став першим вітчизняним теоретиком гуманістичної політики і свободи: у розгорненій і систематизованій формі він вказав на її засади, основним вважав закон, порядок та законослухняність. Однак загалом його концепція була теоретичним осмисленням політико-правової практики Речі Посполитої, обґрунтуванням засад шляхетської станової демократії, яка не передбачала прав і свобод для нижчих станів, а тим більше їхньої участі в управлінні державою.

Берестейська унія 1596 р., сприйнята основною частиною українців як новий наступ Польської Корони на духовну свободу, спричинилася до активізації релігійної боротьби. Ідеї реформації в Україні віддзеркалювали у гостро полемічній (Х. Філа-

рет, І. Вишенський, В.Суразький та інш.) та культурно-освітній (С. та Л.Зизанії, Ю.Рогатинець, Н.-Т.Ставровецький) течіях політичної думки XVII ст. - дивовижного плетива консервативно-традиціоналістських та демократичних ідей.

Другою течією української політичної думки періоду Реформації була культурно-освітня (братська). Братства фактично закладали основи братського просвітництва, виступали активними суб'єктами в організації справи національного духовного відродження у другій половині XVI-XVII ст. Поряд з поширенням реформаторських ідей братчики здійснювали безпосередню політичну агітацію у формі відозв, листівок, прокламацій, що є цікавими пам'ятками національної політичної публіцистики.

Загалом політичні погляди представників обох вказаних течій започаткували той загальнодемократичний напрям політичної думки, який упродовж декількох століть разом із боротьбою за національну свободу покликаний був протистояти церковній теократії та автократії світської влади.

Демократичні традиції продовжились в практичній площині козацько-гетьманської доби.

Епоха козаччини залишила глибокий слід у народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних, конфесійних та індивідуально-особистих уявлень про ідеали правди, справедливості, гідності. Комбінуючи різні впливи і спираючись на засади минулого, Запорізька Січ намагалася прийти до власне українського політичного устрою. М. Грушевський визначав його як "християнську козацьку республіку".

Війську Запорізькому Низовому справді були притаманні деякі риси демократичної республіки: не існувало феодальної власності на землю і кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козаками. Усі органи мали право користуватися землями та іншими угіддями, участі у радах та ін.

Управління були виборними, їх діяльність контролювалася Січовою Радою. Характер громадянських взаємин і навіть обряд обрання старшини свідчить про глибоко вкорінений демократизм козацької спільноти.

Одна козацька демократія не спиралася на міцний правничо-політичний фундамент: запорожці користувалися не писаними законами, а "стародавнім військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом". У внутрішніх законах і звичаях Січі

відчувалось відчуття архаїчних форм і традицій (прийняття рішень не більшістю, а методом загальної згоди, заборона допуску жінок до місця перебування колективу тощо). Фундаментальні засади козацької спільноти (рівність та примат колективної волі і колективних інтересів) більше нагадували модель архаїчних корпоративних союзів та чоловічих військових братств, пов'язаних взаємною клятвою.

Не вдалося уникнути козакам і абсолютистських владних тенденцій. Присягнувши отаманові, вони в усьому йому підкорялися.

Отже, Запорізька Січ була своєрідною перехідною моделлю між професійною общиною й повноцінною державою, суть якої полягала у самоурядованій структурі народної самооборони та господарській формі самовиживання в умовах вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. Низка внутрішніх вад та несприятливі зовнішні впливи не дозволили цій перехідній моделі перерости у нову якість, однак вона стала ескізом української державності, народженої у процесі національної революції середини XVII ст.

Козацько-гетьманська державність XVII ст. була результатом колективного генія народу, що привів у рух політичні традиції козаччини, водночас цілеспрямованої діяльності Б.Хмельницького та його прихильників по створенню нових форм суспільної і державної організації.

Державі Б. Хмельницького вдалося поєднати два принципи: строгу військову централізацію і народовладдя. Вона мала бути організована на конституційній виборній основі, а гетьман ставав главою усього народу (а не тільки козацтва) і відповідальним перед ним. Верхівку владних структур становила генеральна старшина, яка утворювала при гетьмані Старшинську раду.

Хоч назва держави ототожнювалася з поняттям Військо Запорозьке, але в той час відбулися зміни у відроджених формах державності: козацька адміністрація цілком замінила польську і перетворилася на загальнодержавний постійний уряд. Розвинені форми міського (магдебурзького) та шляхетського (земського) самоуправління. До того ж міжстанові бар'єри були вельми еластичні, тож утвердилася всестанова рівність з розподілом функціональних обов'язків станів без законодавчого закріплення привілеїв будь-якого з них. Разом з частковою виборністю козацьких владних інститутів це надавало козацькій державі стихійно-демократичного характеру.

З часом у козацької старшини прокинувся смак до „золотої“ шляхетної свободи, розпочалося закріпачення селян і зазіхання на права міщан. Недемократичною виявилася політика гетьманської держави в національно-релігійній сфері. Ліквідувавши дискримінацію православних, вони почали обмежувати релігійні права інших, що не могло забезпечити громадянської злагоди на багатонаціональних українських Землях. Гетьманщина дедалі виразніше реалізувала принцип "козацько-старшинської", вузько-станової демократії, яка не враховувала і не захищала інтересів ширших верств українського народу.

Основою нового ладу був інститут полкової влади, яка стосовно гетьманату поступово змінювалася і водночас придушувала елементи народовладдя. Поступово ця влада ставала самовладною і безвідповідальною до тих, хто раніше мав право обирати полковників. Генеральна старшина і сам гетьман теж надавали перевагу авторитарним методам правління. Виникла суперечність між виробленими столітньою історією козацтва республіканськими принципами і зумовленим тогочасною екстремальною ситуацією принципом абсолютної влади – військової диктатури. Це розхитувало інституційні основи суспільного життя України, послабило козацьку демократію і в останній чверті XVII ст. закінчилося капітуляцією української старшини перед Москвою.

Оцінюючи минулу козацьку демократію на українських землях, визначний мислитель М. Драгоманов схилявся до особового поцінування громадської самоорганізації як протиположної державній владі. У праці "Пропавший час. Українці під московським царством" (1654-1876) він шкодує за тим, що старі українські самоврядні звичаї були витіснені з життя під впливом московського самодержавства раніше, ніж вони встигли вкоренитися в народній свідомості на основі не лише традиції, а й новочасної політичної науки [3,569].

Демократизм, за словами М. Драгоманова, козаки намагалися, але не зуміли зберегти, тому що необачно залишили непорушним "самодержавне право царя". На нашу думку, немає сумніву в тому, що якби козацька республіка втрималась як незалежна держава, то попри неминучість деякого звуження виборності та народоправства через зміцнення влади чиновників та панів, навряд чи була б повністю зламана "старосвітська звичайна вольність".

Незважаючи на посилення абсолютизму у політичному житті Російської імперії, козацькі демократичні республіканські традиції не зникли. Незабаром на зламі століть вони заявили про себе демократичним документом "Конституцією прав і свобод запорозького війська", укладеного 5 квітня 1710р. між новообраним гетьманом України П. Орликом і його виборцями та запорозькими козаками. Конституція П. Орлика віддзеркалювала високий рівень політичної грамотності української старшинської еліти, її сприйнятливість до європейської ліберальної думки та здатність до розвитку і застосування надбань. Цей документ також засвідчував усвідомлення українською громадсько-політичною думкою необхідності політичної і національної незалежності та прийняття власних державних актів.

Якщо Конституція стосувалася в основному внутрішнього устрою держави, то два інші документи П. Орлика "Вивід прав України" та "Маніфест" були спрямовані на міжнародне визнання України "вільним князівством", рівноправним членом європейської спільноти. П. Орлик неодноразово апелював до ідеї народного суверенітету: "...козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час" [9,46-47].

Це написано приблизно за 65 років до прийняття "Декларації незалежності США" і майже за 80 років до прийняття французької "Декларації прав людини і громадянина" - документів, що також спиралися на ідеї народного суверенітету і природних прав людини.

Демократичними ідеями сповнена і суспільно-політична концепція українських просвітників XVIII ст. Я.Козельського, С.Десницького, П.Лодія, В.Каразіна та інших. Виходячи з теорії природного права і суспільного договору, українські просвітники осмислювали категорії рівності, свободи, власності крізь призму нових суспільних умов-буржуазного суспільства. В центр розробленого просвітниками світського "юридичного світогляду" було поставлено людину як самоціль: особиста свобода і юридична рівність мали виступати основою суспільного буття особи. Проте елементи демократичного світогляду українства не знайшли втілення у політичній практиці XVIII ст., яка розвивалася в руслі зміцнення абсолютизму та активізації імперських тенденцій з боку Росії.

Висновки

Ретроспективний огляд в роботі української історичної традиції та політичної думки свідчить, що попри входження до тоталітарних і автократичних держав, у питомих українських формах життя, було чимало елементів демократизму. В Україні є власна традиція розвитку демократичних ідей і ліберально-конституційних теорій. Отже, вона має що відроджувати і до чого апелювати. Інша справа, що на самій лише традиції, та ще й такій, що не раз переривалася, змінюючись темними періодами панування деспотичних режимів, сучасну демократичну державу збудувати неможливо. Потрібне залучення досвіду інших країн, оволодіння теоретичними здобутками людства, піднесення громадянської освіченості й людської гідності багато в чому зневіреного народу.

Певний досвід демократичного розвитку Україна набула протягом останнього десятиліття. Перші здобутки державотворення виявились, однак, суперечливими. Маємо певні позитивні зрушення — запроваджено власні атрибути державності (кордони, громадянство, державну символіку, власну грошову одиницю), створено Збройні сили, трансформовано старі елементи держави та розбудовано нові за формою - демократичні структури влади. Водночас виявилася слабка координованість та відсутність єдності у діях різних гілок влади, неефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень, корупція та протекціонізм, низька кваліфікація професійних політиків, відсутність у них навичок беззастережного підпорядкування законів та самообмеження владних амбіцій і, як наслідок, прогресуюче падіння авторитету влади в очах народу.

Становлення демократії в Україні передбачає розв'язання комплексу проблем, спрямованих на досягнення основної мети — перетворення на самодостатню, саморегульовану систему із сучасною формою державного правління; пануванням закону, громадянською залученістю населення до вирішення суспільних справ.

В Україні не було потужних перехідних структур, створених на основі опозиційних комуністичному режимові угруповань, які б перебрали на себе певні владні повноваження, тож реформування здійснювалося без належного контролю з боку

суспільства, що й уможливило рецидиви авторитарних тенденцій. Водночас зберігається перспектива їх подолання та поступового виходу держави із ситуації перехідної двозначності. Суспільний механізм багатогранний, а його трансформація - процес складний і тривалий.

Література

1. Вілкул Т.А. Віче в Давній Русі в II половині XI-XIII ст. Рукопис дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук. - К., 2001.
2. Вивід прав України. - Львів., 1991.
3. Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991.
4. Кармазіна М.С. Ідея державності у політичній думці (к. XIX - поч. XX ст.). - К., 1998.
5. Костяківський Б. Вибране. - К., 1996.
6. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. - К., 1990.
7. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). - К., 1998.
8. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. - К., 1998.
9. Кресіна І.О., Кресів О.В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. - К., 1993.
10. Кухта Б.А. З історії української політичної думки. - К., 1994.
11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. - Відень, 1926.
12. Політична система сучасної України: особливості, становлення, тенденції розвитку. - К., 1998.
13. Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій. - К., 1993.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997.
15. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. - К., 1996.
16. Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали. - Нью Йорк, 1983. - Т. 1-3.